

Far och son Retzius – företrädare för en missbrukad vetenskap

Både Anders Retzius (1796–1860) och hans son, Gustaf Retzius (1842–1919), tillhör de mest framstående profilerna i Karolinska institutets historia, både som vetenskapsmän och på andra plan. Anders Retzius var en mycket uppskattad professor i anatomi och var dessutom KIs inspektor (motsvarande rektor) i 30 år. Gustaf Retzius' publikationer om nervsystemet och hörselorganets uppbyggnad blev internationellt kända, och han var bl a hedersdoktor vid Harvard university. Det är alltså motiverat att »Retziuslab«, »Retzius väg« och föreläsningssalen »Gustaf Retzius« vid KI bär deras namn.

Det är dock mer sällan som det påpekas att Anders Retzius lade grunden för den pseudovetenskap som bl a rasism och nazism vilar på och att Gustaf Retzius följde i hans fotspår och bidrog till rasbiologins uppgång och aktualiseringen av rashygieniska frågor i Sverige i början av 1900-talet.

Anders Retzius – av många ansedd som kranio-metrins fader – lanserade i mitten av 1800-talet begreppet skallindex, vilket räknas ut som bredden delad med längden multiplicerat med 100. Mätningarna sker på det bredaste respektive längsta partiet av hjässan sett ovanifrån. Helt arbiträrt slog han fast att ett index på över 80 skulle klassificeras som brakycefal (kortskaellig) och under 75 som dolikocefal (långskaellig). En skalle med ett index däremellan betecknades som mesocefal (mellanskaellig) [1]. Han ansåg att den rena

»germanska rasen« var dolikocefal medan samer var exempel på brakycefala raser. Mätmetoden var snabb och billig och kunde användas på såväl levande människor som lik. Det faktum att teorin var byggd på en ovetenskaplig premis – nämligen att människor med samma skallindex tillhör samma ras – hamnade i skuggan. Andra mått, som Virchows näsrotsvinkel, Campers ansiktsvinkel och Brocas occipital- och basalvinkel, fick inte tillnärmelsevis lika stort genomslag men vittnar om det dåtida internationella intresset [2].

Men det viktiga var inte metodens korrekthet, utan att »forskarna« nu kunde presentera den »svenska rasens« renhet med ekvationer, tabeller och diagram [1]. Anders Retzius studerade själv svenska kraniefynd från stenåldern och järnåldern och kom fram till att även om viss rasblandning alltid förekommit (bl a på grund av beblandning med samer) hade Sveriges befolkning i hög grad bestått av dolikocefaler [3]. Även om man accepterar Anders Retzius' ovetenskapliga premisser bör man vara skeptisk till den vetenskapliga hållbarheten i hans slutsatser; exempelvis avgör han med hjälp av endast 20 kranier att svenskarna under bronsåldern var klart övervägande dolikocefala [3].

Det är viktigt att poängtera att idén om den egna rasens överlägsenhet fanns långt före Retzius' mätmetoder. Hans roll bestod i att ge idéerna en vetenskaplig auktoritet – om än på mycket vacklande grunder. Eller som förfat-

»LANDETS RASER«

Bilder som visades i Rasbiologiska institutets monter vid Stockholmsutställningen 1930.

Foto: Uppsala universitetsbibliotek

taren Aris Fioretos uttrycker det: »Försök att förklara socialt och kulturellt betingade beteenden på biologisk väg utgjorde ett förtäckt försvar av konservativa värderingar. Med hjälp av skallindex och formalin kunde rådande sociala mönster bekräftas och fördomar lanseras som sanningar« [4].

Senare, trots att populationer av mörkhyade långskallar påvisats i Afrika och bland Australiens aboriginer [5], övergav Retzius inte sin teori om den »germanska rasens« särskilda skullform, och vetenskapen – som redan från början varit på hal is – övergick därmed i ren ideologi [2]. Vetenskapsjournalisten Maja Hagerman påpekar i en intervju i Svenska Dagbladet att »ingen ännu har undersökt vilken betydelse Anders Retzius och den svenska rasforskningen hade i ett europeiskt perspektiv, och att vi följaktligen har svårt att se vår del i dagens internationella vit makt-rörelse« [6].

Förutom att resa land och rike runt och mäta skallar var Anders Retzius på ständig jakt efter kranier från samer till KIs kraniesamling. Till sin hjälp hade han bl a kyrkoherden Lars Levi Laestadius (betydligt mer känd för laestadianismen, en kristen väckelserörelse som manade samerna till botgöring och alkoholabstinens). 2002 visade SVT dokumentären »De icke önskvärda« som bland mycket annat uppmärksammar Retzius' och Laestadius' förbindelse och de gravplundringar som de begick i vetenskapens namn [7].

D en yngre Retzius gav redan i unga år ut flera av faderns opublicerade verk på både svenska och tyska, och senare blev han själv ett känt namn inom histologin. Han delade faderns intresse för kranimetri; i sin självbiografi skriver han: »Särskildt lockande syntes mig studiet af det lappska folkets kranier, af hvilka min far i Karolinska institutets anatomiska museum lyckats sammanbringa en synnerligen vacker och representativ samling« [8].

1876 gifte han sig med Anna Hierta, dotter till Aftonbladets stiftare. Hierta var på den tiden en av Sveriges rikaste familjer, och giftermålet medförde stora fördelar för Gustaf Retzius. Han fick råd att ge ut alla sina seriösa vetenskapliga verk (däribland »Biologische Untersuchungen«, en mycket exklusiv serie publikationer på 19 volymer, som endast utvalda kolleger och institutioner fick ta del av), och han kunde finansiera SSAG (Svenska sällskapet för antropologi och geografi), som han hade varit med om att grunda 1873. I SSAGs namn genomfördes under 1887 och 1888 skallmätningar av dittills inte skådad omfattning. Hela 45 688 värnpliktigas kranier mättes, samtidigt som hårfärg, ögonfärg, och en mängd andra attribut registrerades. Resultaten publicerades 1902 i *Anthropologica Suecica*, och där konstaterades föga förvånande att Sverige hade den renaste »germanska rasen«; 87 procent av de undersökta var dolikocefaler [1]. Siffrorna överensstämmer väl med Anders Retzius' resultat. Att de skulle indikera hur väl den »germanska rasen« bevarats är som redan nämnts mycket tveksamt.

Sverige var i början och mitten av 1900-talet på många sätt världsledande i rashygieniska frågor. 1909 grundades Svenska sällskapet för rashygien. Detta sällskap vidareutvecklades 1921, under ledning av Herman Lundborg, till statliga Rasbiologiska institutet i Uppsala – det första i sitt slag i världen. Institutet inspirerades av Gustaf Retzius' undersökningar; bl a fotograferade man tiotusentals samer – vuxna och barn, nakna och påklädda, från alla

ANDERS RETZIUS
(1796–1860).

Foto: Uppsala universitetsbibliotek

GUSTAF RETZIUS
(1842–1919)
med skjutmått vid en av sina mätningar av samer.

Foto: Uppsala universitetsbibliotek

HERMAN LUNDBORG
(1868–1943), läkare och rasbiolog, utnämndes med professors titel 1921 till chef för det statliga Rasbiologiska institutet i Uppsala.

Foto: Uppsala universitetsbibliotek

vinklar – och upprättade stora register med mätresultaten och fotografierna.

Dessa användes sedan för att upplysa resten av svenska folket om vikten av rashygien – allt i vetenskapens namn. Det anordnades stora konferenser, och bland gästerna fanns tyska forskare som sedermera skulle förknippas med nazismen (liksom Lundborg själv). 1923 grundades SVAF – Svenska antisemitiska föreningen. Under åren 1934–1975 steriliserades 63 000 personer, varav hälften utan samtycke [9]. Samhällsklimatet var fullständigt präglad av rasideologi, varför Anders och Gustaf Retzius' ovetenskapliga slutsatser om den svenska rasliga renheten hade stort genomslag, och drastiska åtgärder vidtogs på statlig nivå för att bevara den »germanska rasen« – tvångsteriliseringarna är ett talande exempel.

Frågan om Anders Retzius' och Gustaf Retzius' betydelse för rasbiologins framgångar diskuteras sällan »officiellt«. Text nämns det inte på KIs hemsida [10–13], trots utförliga beskrivningar av deras övriga vetenskapliga arbete. Inte heller finns information om det i föreläsningssal Gustaf Retzius, och inte heller diskuteras det under läkarutbildningen – trots att många föreläsningar faktiskt hålls i nämnda sal. Så sent som 2007 publicerades en biografi om Gustaf Retzius av Lindblad m fl som inte heller berör frågan. Ett halvhjärtat försök görs i ett avsnitt förpassat till bokens tre sista sidor, men det berör endast Gustaf Retzius' idéer om högre och lägre stående raser, som författaren upprepade gånger påpekar inte nödvändigtvis var hans egna, utan snarare var referenser till andra vetenskapsmän. De omfattande skallmätningar som Gustaf Retzius initierade och slutsatserna av dessa nämns inte ens i sammanhanget [14].

Det är förvisso sant att både Anders och Gustaf Retzius levde i tider då rasernas hierarki var allmänt accepterad och rashygien en nationell angelägenhet. Det finns många exempel på berömda svenskar (och andra européer) som gav uttryck åt idéer som i dag skulle ansetts oetiska. Exempelvis lade psykiatrikern Alfred Petrén (en annan KI-profil) fram förslag till riksdagen om att avliva handikappade barn, konstnären Anders Zorn finansierade Herman Lundborgs verksamhet med egna pengar, och redan Carl von Linné delade in människor i fem raser.

Trots det blir det högst missvisande att skyla över frågan om Anders och Gustaf Retzius' roll i rasbiologins uppgång med att »de var vetenskapsmän av sin tid«, precis som Josef Mengele inte kan ursäktas med att ha varit läkare av sin tid. Att kalla dem vetenskapsmän av sin tid är dessutom mycket ödmjukt; mätmetoden och de omfattande skallmätningarna som far och son Retzius stod bakom saknar motstycke i svensk historia. Samtidigt ska det inte glömmas att de var framgångsrika och seriösa vetenskapsmän inom andra områden. Men att selektivt förtränga delar av deras liv och vägra se deras roll i ett större perspektiv gynnar ingen; talesättet lyder trots allt: »De som inte kan komma ihåg historien är dömda att upprepa den.«

Pouya Ghelichkhan
läkarstudent

pouya.ghelichkhan.837@student.ki.se

LÄS MER Referenslista <http://tarkiv.lakartidningen.se>